

СЎЗБОШИ

Ўз ижодий тажрибамда илк бор анча илгари нашр этилган асаримга қайтмоқчиман. «Юзма-юз» киссаси ўттиз йиллар муқаддам ёзилганди. Сирасини айтганда, ушбу чоғроқкина асар билан менинг ижодий йўлим бошланган. Агар у ҳозирги китобхон учун азиз бўлган қандайдир маъно-мазмунни ўзида сақлаган бўлса, фикримча, бу энг аввало шуни кўрсатадики, бу асар юрагим тубидан сизиб чиққан экан. Мен унга ўша пайтда англаб етган ҳаётий тажрибамни жойлашга уриндим, зеро менинг ўспиринлик ва ёшлик чоғларим уруш ва ундан кейинги илк йилларга тўғри келганди. Ўн тўрт ёшимда овул советига котиблик қилдим, сўнг солиқ йиғувчи бўлдим. Буларнинг ҳаммаси қатта синов тариқасида мендан, менинг мурғак руҳиятимдан сизиб ўтди. Мен одамларни ўша уруш ва урушдан кейинги йиллардаги оғир вазиятларда кузатдим ва ўзим ҳам чекимга тушган насибамни тотдим.

Бугун ўтмишни ёдга олиш шарт эмасдек, лекин ҳозир гувоҳи бўлаётганимиз ижтимоий кўтарилишдан кейин, мен бунда биз учун аввал таъкидланган ижодий қопқаларни очиб юборган қайта қуриш ва ошқораликни

кўзда тутмоқдаман, биз ўша пайтлари адабий полизлардан жуда кам ҳосил кўтарганимиз анчайин аниқ кўриниб қолди. Ҳа, кўп нарса тақиқланганди, кўп нарса бир ёқлама талқин қилинарди, айтайлик, урушни, уруш пайтидаги одамни қандай тасвирлаш кераклиги ҳақидаги ўрнашган катъий нуктаи назарлар мавжуд бўлиб, – биз ахир ғолибмиз, демак, адабий қаҳрамон ҳам шунга мос ҳолда ҳаракат қилмоғи лозим. Мана энди талай йиллар ўтгач, ўша кезлар жуда ёш бўлган прозаик фойдасига айтишим мумкинки, билишимча, ўша пайтда ҳеч ким қаламга олмаган мавзу, – қочоқ, унинг аёли ва онаси тақдирини мавзуга муурожаат қилган эканман.

«Юзма-юз» қиссаси «Октябрь» журналида чоп этилди, китобхонлар эътиборига сазовор бўлди, танкид ҳам уни четлаб ўтмади, лекин такрор айтаман, орадан кўп вақт ўтди ва мен яна қиссага қайтишга, ўша кезлар цензура талаблари бўйича воз кечишга мажбур бўлган, – асарим тақдирини чигаллаштириши мумкин бўлган айрим боблар, қаҳрамонларимнинг айрим ҳаракатларини қайта тиклашга қарор қилдим.

Фикримча, ўша замон кишилари фожиасининг бусбутун теранлигини кўрсатишга энди эришдим, гап шундаки, уруш биз учун нафақат зафарли тарихий воқелик, балки у алоҳида олинган ҳар бир инсон учун ҳам оғир синнов бўлди. Ҳозир биз куйиб-пишаётганимиз ҳақиқатлар, уруш ўз ҳолича мудҳиш ҳалокат манбаи, ҳар қандай ҳолда ҳам, ҳатто ғолиб томонга ҳам улкан фалокат ва

сон-саноксиз курбонлар келтирувчи офат эканлиги ўша йиллардаёқ англанган эди. Ўшандаёқ, алоҳида шахс, якка инсон билан жамоавий бурч, хусусан, ҳарбий бурч ўртасида зиддият юз кўрсатган эди.

Аввалги таҳрирда бу зиддият бирмунча четлаб ўтилган, бунга биз бир пайтлар синфий кураш омили деб ўйлаганимиз қулоқлаштириш мавзуси муайян роль ўйнаган эди. Қулоқлаштириш, чиндан ҳам синфий кураш бўлиб, бу кураш соғлом кучлар, меҳнаткаш деҳқонларга қарши қаратилган бўлиб, бунинг устига у неча-неча деҳқонлар авлоди томонидан тарбия топган меҳнаткаш деҳқон психологиясига қарши қаттол кураш эди. Худди ана шу зиддият, ушбу тўқнашув, ушбу қарама-қаршилик менинг қочоқ қаҳрамоним тақдирига таъсир ўтказди. Ижтимоий нуқтаи назардан, халқона ахлоқ нуқтаи назаридан бу нималарни англатишини китобхонга уқтиришга уриндим, лекин бир пайтнинг ўзида мен бу одам ва унинг оиласи, ушбу зиддиятдан беҳуда бўйин товлашга, шахс ва бурч орасидаги ечимсиз баҳсдан қочишга уринган одамлар фожиасини кўрсатишни ният қилдим.

Фикримча, мен қай бир даражада қиссам тўқис ҳолда ёзилиши керак бўлган дастлабки ниятни, ҳар қалай, яна таъкидлайманки, кўп йиллар ўтган эса-да, қайта тиклашга эришдим. Дарвоқе, менинг қаҳрамонларим тушган ҳаётий коллизия, кейинчалик, аниғи, салкам икки ўн йилдан сўнг Валентин Распутиннинг «Омон бўлсанг, унутма» қиссасида ўз тасвирини, ҳатто менимча, янада ёрқинроқ

тасвирини топди. Уни ўқиган кезлар мен ўз асаримга боқмаган, уни синчиклаб қайта ўқимаган эдим, мана энди асаримни қайта бичиш пайтида туйкус кўрдимки, икки-уч жумлада бўлса-да, менда ҳам ўша мотив мавжуд экан. Лекин, маълум бўладики, гумон тасдиқланмагач, кўркув унутилади, аёл тинчланади, Распутинда эса бутун ажойиб қисса ушбу мотив устида қурилган. Лекин мен афсус қилмайман – биров бундай ёзади, бошқа биров ундай тасаввур қилади. Ҳозир мен аввал айта олмаганларимни эсладим, ўшанда эса улар қабул қилинмас, англамас эди.

Бир пайтлар қулоқлаштириш мавзусига боғлиқ бўлгани учун асарга киритишга журъат этмаган бир сюжет ўйлаб кўргандим. Энди эса қахрамонининг волидаси вафот этиши, у эса яқин орада бўлишига қарамай, уни дафн эта олмаслиги ҳақидаги бутун бир боб қайта тикланди. Фарзандининг чорасиз аҳволини кўрган она ўлимидан бироз олдин уни қачонлардир қулоқ қилинган дўстлари қочган жойга кетишга даъват қилади. Ана шу ерда фожиа мавзуининг муҳим жиҳати вужудга келади.

Хулоса қилиб айтганда, мени илк қиссамга қайтиб иш кўришга ундаган швейцариялик ноширим, хайрихоҳ дўстим ва умуман айтганда, ажойиб инсон Люсьен Лейтесга ташаккуримни изҳор этмоқчиман. Унингсиз бу ишнинг амалга ошуви даргумон эди. Мен ундан миннатдорман, зеро ўттиз саҳифа материал қўшганимдан сўнг ҳис қилдимки, бу амал, ҳар қалай беҳуда кетмади, ўз натижасини берди.

1988 йил

Шамол учириб келган япроқлар кичкинагина станциянинг кечаси милтиллаб кўринган ёлғиз фонусига урилиб, парвонадек айланарди-да, қоронғида кўздан ғойиб бўлишарди.

Шу кеча теракларнинг япроқлари тинмай тўкилиб турди. Шамдек терилган қалин тераклар шамолнинг зўридан уч-учларидан то илдизигача зарб еб, дам-бадам тебранишарди. Терак шохлари юқорида денгиз сингари чайқалиб шувуллашаркан, ўз бошларига тушган аллақандай оғир мусибат тўғрисида бир-бирлари билан ҳасратлашаётгандек туюларди. Дара бўйлаб эсган муздек шамол уларни бугун тунда бир йўла шипшийдан қилмоқчига ўхшарди.

Қорайиб кўринган Қоратоғ дарасида қоронғи тун. Даранинг энг пастки этагида жойлашган станция атрофи янада қоронғирок. У кўзга ғира-шира кўриниб турарди. Қаттик уйкуга чўмган тун фақат станциядан поездлар нари-бери ўтгандагина ёруғдан кўзи қамашгандек сесканиб кетарди-да, яна ўша заҳотиёқ атрофни зулмат қопларди. Поездлар

ўтиб кетгандан кейин, анча вақтгача станцияда қимирлаган жон йўқдек, теварак-атрофни чуқур сукунат чулғаб оларди.

Бу йил кузда эшелонларнинг кети узилмай ғарб томонга қатнаб турди. Мана ҳозир ҳам олисдан чанга ботиб, ҳориб-чарчаб келгандек, узун таркибли эшелон бирига так-туқ урилиб, станцияга келиб тўхтади. Поезддан бирон кимса тушмади. «Бу қайси станция?» деб ҳеч ким қичқириб сўрамади ҳам: ҳориб келган бутун эшелон ширин уйқуда. Этигини дўқиллатиб, фонусини ола югурган станция навбатчисини паровозни кўздан кечириб бораётганда, охирги вагонларнинг биридан милтиқли бошини чиқариб қаради. Ташқарида, таниш дарада одатдагидек тунги шамол эсиб, станциянинг пастқам, ёлғизоёқ кўчасининг нариги томонида шовуллаб оқаётган сув ер остидан қайнаб чиқаётгандек кўпикланиб турарди. Теракларнинг шатиршутур тўкилаётган япроқлари киши қалбига ҳазин маъюслик бахш этарди. Ҳалиги одам қоронғида бировнинг шарпасини эшитгандек бўлиб, теракларнинг шувуллашларини анча вақтгача тинглаб турди. Шу маҳал муздек бир япроқ учиб келиб унинг юзини ялаб ўтганда, эти жириллаб, сесканиб кетди-да, чироғи хирагина ёниб турган вагон ичига, кейин ташқарига яна назар ташлади. Атроф зим-зиё, ҳеч ким кўринмайди.

Бир оздан сўнг вагондан пинҳона ажралган бир киши югурганича арик бўйидаги буталар орасига энгашиб бо-

риб, кўздан гойиб бўлди. Ҳаял ўтмасдан «Чур-р-р» этган каттик хуштак овози эшитилди. Милтикли киши ўрнидан тура солиб югурди-ю, яна шу заҳотиёк ўзини ерга ташлади-да, жим қолди. У ўзича: навбатчи хуштак чалиб, эшелонни жўнатаётган бўлса керак, деб ўйлади. Жим турган вагонлар, гўё бир-бирларини уйғотгандек тебранишиб, поезд ўрнидан кўзгалди.

Эшелон кўприқдан тақ-туқ ўтиб, туннелга яқинлашди. Орқадаги, ялт-юлт этиб турган кизил чироклар кўздан гойиб бўлганда, паровоз яна дамани ростлаб, бир оз тинчиган кичкина станция билан хайрлашаётгандек бор кучи билан девдек бўқирди. Унинг узоқларга янграб кетган овози тоғ қояларигача етиб борди-да, ҳамма ёқни ларзага келтириб, теракларда тунаган зоғчаларни ҳам уйқусидан чўчитиб юборди. Овозлар босилиб, безовта-ланган зоғчалар тинчигандан сўнг, поезддан тушиб буталар орасига яшириниб ётган киши сув остидан чиққандек энтикиб-энтикиб нафас ола бошлади. Эшелон тобора узоқлашган сари ғилдиракларнинг темир йўлга тақ-туқ этиб урилган овозлари ҳам йироқлашиб борарди.

Шу кеча теракларнинг япроғи тўкилиб чиқди. Қоратог дарасида қоронғи тун...

Кўзи ёригандан бери Саиданинг уйқуси қуш уйқусидек сергак бўлиб қолди. У ҳозир ҳам гўдакни қайта йўргаклаб, липиллаб ёниб турган пилта чирок ёругида

бешикка бағрини бериб, боласини эмизиб ўтирибди. Тўр-да кўрпа устидан чопон-мопонларини қалин ёпиниб қайин онаси ётарди. Кампир кексайиб қолган, касал қўй сингари хириллаб йўталар, худога сиғинишдан бўлак нарсани билмасди. Ҳатто тушида ҳам нукул «эй, парвардигор, ўзинг биласан...» деб қўярди. Шундай бўлса-да, Саида колхозга ишга кетганида, кампир эплаб-сеплаб боласига қарайди – бекор ўтирмайди. Шўрлик нима ҳам қилсин! Болани аёллар ишлаган жойга кўтариб бораркан, лаб-лунжи кўкариб, энтикиб турса ҳам, ўз ишидан нолимайди. Ёлғиз келинининг кўз очиб кўргани – набирасига у қарамай ким қарасин!

Тун аллақачон ярим кечадан оғиб кетган, бироқ кўзга ҳеч уйқу келмайди. Замона шундай бўлгандан кейин ухлаб бўлади дейсизми?! Уруш, даҳшатли уруш кетяпти, «Герман», «фашист», «чақириқ қоғози» деган ғалати сўзлар чикиб қолди. Овулда кунига қий-чув, кунига бўйинларига халта-тўрваларини осиб олган йигитлар... «Хўш! Хайр энди, йиғлаб-сиқтаб юрманглар!» деб телпаklarини бостириб кийиб олган эркаклар тўп-тўп бўлиб аскарга жўнар эдилар. Уларнинг орқасидан йиғлаб қолган хотин-халажлар изиллашиб, аравалар олис кетгунча тепалиқдан кузатиб туришар, сўнгра шумшайиб уйларига хомуш қайтар эдилар. Замона энди нима бўлади? Энди уларнинг холи нима кечади? Аскарга кетганлар қайтиб келармикин?

Ўтган ёзда чўпон қизи Саида ўша овулга келин бўлиб тушганида, уларнинг уйи ҳали қурилиб битмаган эди. Тўрт девори тикланиб, усти ёпилгани бўлмаса, ҳали ишнинг энг оғири – сомон сувоғи, қум сувоғи турган эди. Улар ахён-ахёнда колхоз ишидан бўшаган пайтларидагина бундай ишларга қўл урардилар, холос. Балки Саиданинг бахти ҳам ўша пайтларда очилиб кетгандир... У қаллиги билан том орқасида лой қориб юрган кезлардаги қувноқ кунларни қўмсар эди. Улар ариқдан шилдираб оқиб келаётган илиқ сувни буриб қўйиб почаларини сонларигача шимариб олиб, тупроқ билан сомонни аралаштириб лой қоришиб юрганларида қаллиғи Саиданинг бақувват қўлини сиқиб ушлаб, секингина билдирмасдан лой остидан унинг оёғини босиб тегишаркан, у шунчаки аччиқланиб қўярди:

– Қўйсангиз-чи, сизга нима бўлди. Онам кўриб қолса, уят бўлади! – дерди-ю, ўзи бўлса эркаланиб кикир-кикир куларди:

– Қўйсангиз-чи, э-э, юзингизнинг лойига бир қаранг-а!

– Ўзинг-чи, олдин ўзингни бир томоша қил-а! Шунда Саида ерда ётган камзулчасининг чўнтагидан кичкинагина тошойначасини олиб қаллиғига кўрсатмай, тескари бурилиб ўзига қарарди-да, лой сачраб қизариб кетган юзларини кўриб, ўзи ҳам шуни истагандек ёш болалар сингари яйраб куларди. Бетга сачраган лой ҳам гапми?

Майли, сачрай берсин, ундан кишининг гўзаллиги кетиб қолмайди-ку!

Саида кечкурун ариқда чўмилиб, ўрик тагидаги тўшакка кирар экан, унинг муздек сувдан роҳатланган баданидан оқар сувнинг ёқимли тафти чиқиб турганини ва бундан ўзи ҳам алланечук хушрўй бўлиб кетганини сезиб ётарди... Улар ташқарида ётиб юрган ўша тунларнинг гашти ҳам ўзгача эди. Осмоннинг бир чеккасидаги булутлар билан чирмашган қорли тоғ қоялари устида чараклаб ёнган бир тўда юлдузлар оқ садафдек товланиб кўринарди. Тоғдан эсган салқин шамол кўрпанинг паст томонидан сизилиб келиб, кишининг юзини силаб кетгандек бўларди. Бир бедана ариқнинг нариги ёғидан, ўрта ўримга келган беда орасидан шилдираб оққан сувга жўр бўлиб «питпилдиқ, питпилдиқ» деб сайрарди. Ариқ бўйидаги ялпиз ҳам атрофга хушбўй ҳид таратиб турарди...

Саида яна ётган жойида эрининг пинжигга кириб, эркаланар эди... Улар туни билан ширин-ширин хаёл нашъасини суришар: уй-жойни қуриб битказсак, мол-ҳол қилсак, рўзғор қурсак, сўнгра Саиданинг ота-оналарини чорлаб, уларнинг хизматида бўлсак, деб орзу қилар эдилар.

Саида турмушнинг хузур-ҳаловатини эндигина била бошлаган эди. Иккаласи ҳам тенгқур, билаклари айни кучга тўлган, бир-бирларига чунон ғамхўр ва меҳрибон эдилар. Ўз пешона терлари билан иморат солиб, эл қатори

чирок ёқиб, сонга кўшилган эдилар. Улар тонг отиб, кеч бўлганини ҳам билмасдилар.

Иморат сомон сувоғидан чиқар-чиқмас уруш бошла-ниб қолди. Шу-шу, орадан кўп ўтмай йигитлар аскарга жўнай бошлашди. Ширин-шакар кунлар тушда кўргандек ўтди-кетди.

Юракни ўртаб хайрлашган ўша кун худди кечаги-на бўлиб ўтгандек. Аскарга кетаётганларни овул чети-га кузатиб чиққанларида, кўпчиликдан ийманган Саида эри билан кўнгилдагидек хўшлаша олмади. Улар бир-бирига қўл беришибгина ажралишди. Қачонки, йигитлар кўздан узоклашганларидан кейин Саида уятини бир чек-кага йиғиштириб қўйиб, эрини сўнгги марта кучоклаб, «бўйимда бўлганга ўхшайди» деган хушxabарни бир оғиз айта олмаганидан каттиқ куйинди. Ўша ўкинчли армон, ушалмаган орзу, тарқалмаган хумор ўшандан бери унинг қалбини тирнаб, изтиробга соларди.

Чироқнинг пилиги лип-лип этиб, аранг ёнмоқда. Гўдак кўкракни оғзидан чиқаргиси келмай, уйку аралаш бир-икки тамшаниб қўярди-да, онасининг кўкрагини ийдирад-ди. Бешикка энкайган Саида эса ўтган кунларни хотирлаб, хаёлга чўмарди.

Ташқарида деразани биров чертгандек бўлди. Кўзи эндигина илинган Саида бошини бирдан кўтарди-да, қулок солиб турди. Дераза яна эҳтиёткорлик билан секин

чертилди. Саида дарҳол боласини кўкрақдан чиқариб, бешикка ётқизди-ю, ёқасининг тугмаларини солиб, аста қадам ташлаб, деразага яқин келди. Эшик зимистон қоронғи, пастаккина деразадан ташқарида ҳеч нарса кўринмайди. Саида ижирғаниб, титраб кетиши билан оқ сочбоғи шилдираб, елкасига илган чопони ерга чувалиб тушди.

– Ким у? – сесканиб сўради Саида.

– Мен... Эшикни оч, Саида! – деб босиқ овоз билан сабрсизланиб жавоб берди ташқаридаги одам.

– Сен кимсан? – шубҳаланиб яна сўради Саида ва деразадан ўзини четга олиб, лол бўлиб анграйиб қолди.

– Ҳой, бу менман, Саида, оч эшикни!

Саида деразага яна қадалиб қаради-да, бирдан бошини ушлаб, эшикка югурди. У қалтираган кўллари билан қоронғида эшик илгагини тополмай пайпасланиб, сўнгра уни шартта очиб юборди-да, овоз чиқармай рўпарасида турган кишини қучоқлаганча йиқилди.

– Энамнинг боласи! Энамнинг боласи! – дерди у шивирлаб, сўнг тоқати тоқ бўлиб: «Исмоил!» деб унинг ўз отини айтиб, қувончдан хўнграб йиғлаб юборди. Худо уни қаердан етказди: унинг аскарга кетган умр йўлдоши омон-эсон қайтиб келибди! Ана у, оғзидан махорка ҳиди келиб турибди. Кулранг шинелининг ёқаси таёқдек қаттиқ экан.

Исмоил нимадандир сескангандек, вужуди қалтираб, қўли билан Саиданинг бўйни ва бошини шошилинич равишда тез-тез силарди.

– Қани, ичкари кирайлик! – деди у, Саидани кучоклаб остонадан уй ичига олиб кираркан.

– Ана холос! – деди Саида ҳушига келгандек. – Ия, вой шўрим, онамдан суюнчи олайн!..

– Жим! – Исмоил унинг қўлидан ушлаб олди. – Шошма, уйда ким бор?

– Ўзимиз, ўғлингиз бешикда!

– Қўя тур, ўпкамни босиб олайн!

– Онам хафа бўлади.

– Сабр қил, Саида!

Саида ҳали ҳам кўзларига ишонмагандек кучок очиб Исмоилнинг бўйнидан қаттиқ қучиб олди. Қоронғида улар бир-бирларининг юзини кўрган эмас, бироқ кўрган-кўрмаганда нима – кигиздек қалин шинель остидан Исмоилнинг юраги дукиллаб ураётганини Саида бусиз ҳам яхши сезиб турарди. Унинг иссиқ ва совуқдан қотиб тўрлаб кетган лабларини у ҳозир тушида эмас, балки ўнгида ўпаётган эди.

– Қачон қайтдингиз? Бутунлай бўшаб келдингизми? – деб сўради ўзига келган Саида. Энтикиб турган Исмоил овози титраб, шошиб-пишиб гапирди:

– Станциядан тушганимга бир оз бўлди... Тура тур, мен хозир...

У шошилиб эшикка чикди-да, саройга яширинча кириб, дарров қайтиб келди. Исмоил кўлига ушлаб олган милтиғини ташқари уйдаги шохларнинг остига тикиб юборди.

– Бу нима? – деди Саида. – Уйга олиб киравермайсизми?

– Нафасингни чиқарма, секин!

– Бу нима қилганингиз?

Исмоил жавоб бермай Саиданинг кўлидан ушлаб:

– Юр, ўғлимни кўрсат! – деди.

* * *

Ҳар кун окшом юлғун аралаш кўм-кўм чий ва қамишзорлар билан қопланиб ётган кенг даладан Саида якка ўзи ўтин кўтариб келарди. У сойма-сой, қирма-қир, ўнқир-чўнқирлардан юриб ўтиб, овулнинг устига етганда, тепаликка ўтириб олиб, сўнгги бор дам оларди. Кўкраклари аралаш танғиб олинган аркон ҳалқасини бўшатиб, юзидаги терини сидириб ташларди-да, гавдасини ёзиб, орқасидаги ўтин ғарамига суянганича бир зум кўзғалмай ўтирарди. Атроф туман, овул кўчаларида кетаётган араваларнинг тарақ-туриғи ва нари-бери ўтиб турган йўловчиларнинг гангир-гунгур овозлари эшитилиб турарди. Ғир-ғир эсаёт-

ган майин шабада қовурилган жўхори ҳидини аҳён-аҳёнда димокқа келтириб уради.

Саида бу сафар дам олишга улгурганича йўқ эди, пастликдан паровознинг кичқирган овози янграб, катта куч билан дара томонга бирин-кетин чувалашиб ўтиб бораётган поезд вагонлари элас-элас кўзга чалиниб қолди. Саида паровоз кичқириғини эшитиши биланоқ ўзининг тепаликда ўтирганини пайқаб, атрофга аланглаб қарадида, шошилинич равишда арқонни яна қайта тортиб боғлади. Паровознинг гудоги Исмоилнинг тунов кунги эшелондан тушиб қолиб, тунда қочиб келганини эслатиб, унинг кўнглини ғаш қилган эди.

Саида кўчага яқинлашиб бораркан, йўлда бирон кимса йўлиқиб қолишидан хавотирланар ва: «ойдин кечалар тезроқ ўтиб кетса-чи!» деб ўзича кўнглидан ўтказарди. Шундагина ҳар қандай шубҳалардан қутулар, Исмоилга овқат ҳозирлаш учун кунига ўтинга қатнашдан озод бўларди. Хотин-халажлар ўтин бор ерга бизни ҳам олиб борасан деганларида, Саида уларга лом-мим демасди. Ҳаммани қўйиб, уларни ғорга эргаштириб бориб бўлармиди! Исмоил ўша ерда эмасми, худо асра син, агар улар бирон нарсадан хабар топиб, шубҳаланиб қолсаларми! Исмоил кундуз кунлари ғорда ётиб, ойсиз қоронғи тунларда яширинча уйга қайтарди. У уйга келган пайтларда ҳам деразаларни маҳкамлаб, эшик илгаги-

ни ичидан илиб ўтиришарди. Ҳар эҳтимолга қарши Саида сўрининг остидан ўра қазиб, унинг устини чий ва кигиз билан беркитиб, тайёрлаб қўйган эди.

Улар шу зайлда ҳаёт кечирар эдилар. Чала-чулпа эшитган қулоқлари овда бўлиб, кампир онаси бўлар-бўлмасга атрофга аланглаб, жияги қизил, хиралашиб қолган кўзлари билан ўғлига ачингандек гамгин термилиб: «Эҳ, болам, шўрлик болам!» дегандек хўрсиниб йигламсирар эди.

Исмоил овулда нима гаплар бўлаётганлигини сўраб қўяр, ёки бўлмаса кўпинча чарчаган кишидек, бошини қуйи солиб, ўйлаш нима эканлигидан ҳали йироқ бўлган уч ойлик боласини қўйнига олиб, қаршисидаги қозонга, қачон қайнар экан, дегандек термилиб, ковок осиб ўтирарди. Ёруғ тушмасдан ўз ўрнига етиб олиши учун унинг овқатини эртaroқ бериб жўнатиш зарур эди. Саида ўчоқ бошида ўралашиб юраркан, эри томонга бир қараб олиб, ўзича ҳар хил хаёлларга бериларди. У Исмоилга ачинар, ундан айрилиб, етим-есир бўлиб қолмасак эди, деб қўрқарди. Ёруғликка чиқмай ғорда ётаверганидан Исмоилнинг ранг-рўйи синикиб шишиб кетган, иякларисидаги ўсиб кетган соқоллари ҳам тикандек диккайиб турарди. Унинг кўзлари гоҳ айбдор кишидек аланглаб, гоҳ қорачиғидаги қора нукталар ўтдек ёниб, еб қўйгудек ўқрайиб қарарди. Унинг вазоҳатини кўриб киши беихтиёр хангу манг бўлиб қоларди.

Исмоил илгарилари ҳам шундай эдими? Куёшдан қорайиб кетган кучли мускуллари тердан йилтираб, эртадан кечгача чарчаш нималигини билмай ишларди. Ўшанда Саида иккалалари иморат курдилар. Ўшанда турмуш кечириш қандай бўлиб, қандай қўйиши ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган эди. Улар ҳам бошқалар қатори колхозда ишлаб, бахтли ҳаёт қуриш, бола-чақали бўлиб, уларни вояга етказиш орзуси билан яшар эдилар.

«Иморатни битказсак, чорбоғни бегона кўзлардан де-вор билан ўраб олсак, айти муддао бўларди!» деб юрарди Исмоил. Энди-чи... Энди бўлса у қочқин. Ҳатто ўз уйига ҳам очиқ кела олмайди, кечасилаб ўғридек яшириниб келади. Келганда ҳам ўз уйи унга ўлан тўшак бўла олмайди, балки бошқа бирор бегона ерда ўтиргандек ҳадиксираб, қаттиқроқ сўзлашдан чўчиб, шивирлаб гапиришарди. Саида буларнинг ҳаммасини кўриб-билиб ўтирган бўлса ҳам, кўнглига олмасликка ҳаракат қиларди.

Эри ўғлини олиб, ўз ёнига келиб ўтирган ўша тунларда Саида бир соат бўлса ҳам ҳамма нарсани унутиб, бахтиёр ҳаёт кечиришни жон-дилидан орзу қиларди.

«Майли, уни қочқинчи деяверсинлар, менга олтин боши омон бўлса бўлгани!» – деб, ҳамир ёя туриб ўзини ўзи юпатарди. Эркак киши нима қилса ўзи билади. «Ҳар кимга ўз жони азиз, бу урушда ўзини эҳтиёт қилган кишигина тирик қолади!» – деб Исмоилнинг ўзи айтмабмиди.

Демак, унга ақл ўргатиш менинг вазифам эмас, ҳаммани қўйиб, суякни этдан ажратиб, уни ёмонотликка чиқаришга йўл қўярмидим. «Тушимга кирмаган, ота-бобом кўрмаган аллақаерларга, ернинг остидаги фронтга бориб жанг қилишни менга ким қўйибди. Бир кунлик умрим бўлса ҳам шу ерда ўтказаман!» – деб тўғри айтади у.

Ҳақиқатан ҳам фақат Исмоил билангина иш битармиди? Ҳеч кимга заррача зиёни тегмаган бўлса, қочса ўз бошини сақлаб қочиб юргандир. Бундан ҳукуматнинг хазинаси камайиб қолармиди! «Худо хоҳласа, бир амаллаб қишдан чиқиб олсак, баҳор келиб доvon очилиши биланок Чотқолга кетамиз» дерди эри. У ерда – «Чўнг жиланда Исмоилнинг туғишган, ишончли кишилари бор. У ерда сен келдинг-қўйдинг деб ҳеч кимнинг иши бўлмас эмиш. Ҳа, Чотқолгина эмас, ундан нарига бўлса ҳам майли. Исмоил ёнимда бўлса бас, барига кўнавераман. Қани энди қишдан омон-эсон чиқиб олсак. Уйда жўхори ҳам оз қолган, қишнинг ярмигача аранг етиши мумкин... Халқнинг турмуши илгаригидек эмас, танқислик, уларнинг ҳам баҳорга етар-етмас донлари қолган...».

* * *

Эрта билан ариқ бўйидаги шувокларнинг учлари оқаришиб, қуврайларнинг қиров босган уруғлари ерга тўкилиб, лайлакқор бир ёғиб, бир тиниб, эриб ётган

эди. Овул орасидаги экинзор ерларда ёйилиб юрган кўй-кўзиларнинг намли жунларидан кўнғир буг кўтарилиб, уларнинг орқасидан қолишмай шақшақлашиб эргашиб юрган зағизғонлар қизил эт излашиб, бир кўйнинг устидан иккинчисига учиб кўнишарди. Тоғ орасига туманли киш ҳам кириб келди. Уруш бўлса кундан-кунга кучайиб, якин орада тўхтамайдиганга ўхшарди. Фронтга эса тобора кўпроқ одам жўнатилмоқда эди.

Бу гал сокол-мўйлови эндигина сабза уриб келаётган ўн саккиз-ўн тўккиз ёшлардаги ўспирин йигитлар ҳам ёппасига жўнатилаётган эди.

– Бўталарим, кечагина ялангоёк чопкиллаб юрган болалар бугун ҳадемай кап-катта бўлиб, ёшликнинг гаштини сурмай, дунёнинг ҳузур-ҳаловатини татимай жўнаб кетишаётир! Эҳ, ер юткур герман, ажалинг етмади, биз кутулмадик! – дейишиб, чол-кампирлар ҳасса-таёкларини судрашиб, букчайганларича бўза ичилаётган уй ёнидаги четанли аравалар атрофига тўпланишаётган эди. Бўзачининг уйдан болаларнинг қиз-келинлар билан сўнгги марта тўпланишиб киши қалбини изтиробга солиб, ҳаяжонлантириб, қандайдир хониш билан куйлаётган овозлари эшитиларди.

– А-а, садаганг кетайлар, овозларингни эшитадиган кунлар яна келармикин! – дейишиб кампирлар кўз ёши тўкишарди. Саида ҳам уларнинг орасида ўтирган эди. Ҳали

унинг яқин қайин иниси Жумабой ҳам ширакайф бўлиб келди:

– Юринг, янга, бўза буюриб келдик, ўша ердан хайрлашиб жўнамоқчи бўлдик.

– Юринг...

Саида Исмоилга обориш учун ёрғичокда толқон туйиб ўтирган эди. У боланинг кўнглини ўкситгиси келмай, нима дейишини ҳам билмай қолди:

– Сизларни кўчадан кузата қолайин, айланай, менинг у ёққа боришим уят-ку...

– Нимаси уят, ҳеч бўлмаса Исмоил акам учун кузатарсиз-ку, ҳозир у урушда ўт кечиб юргандир... Насиб қилиб учрашиб қолсак, янгам кузатиб қўйди, деб айтаман. Душманни енгиб ғалаба билан келсин, десангиз, юринг, ўз кўзингиз билан жўнатиинг. Менинг бошқалардан қаерим кам. Ҳаммани ота-онаси, ака-укалари жўнатишаётир, мени-чи?..

Саида унинг бу сўзларидан довдираб, нима деб жавоб қайтаришини билмай қолди. Унинг қизариб кетганини Жумабой ҳам пайқади:

– И-и, янга, қизиқ экансиз, шунга ҳам уялдингизми! Қани бўлмаса юринг, орқада қолмасдан юринг!

Ҳозир ҳам Саида унга тик қарай олмай, ўзини одамлар орасида ётсираб, айбли сезгандек, рўмоли билан оғзини беркитиб жимгина ўтирарди. Мана, эрта-индин ажал би-